

УДК (477)340“1950/1960”

К.М. ЛІСОГОРОВА, канд. юрид. наук,
доц., Національний університет «Юридична ака-
демія України імені Ярослава Мудрого»

ОСНОВНІ РИСИ КОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (СЕРЕДИНА 1950-Х – СЕРЕДИНА 1960-Х РР.)

Ключові слова: десталінізація, цивільне законо-
давство, кодифікація

Розвиток ринкових відносин в економіці України в значній мірі пов'язаний з цивільним правом. Саме для визначення напрямків подальшого розвитку цивільного права важливим і корисним є історичний досвід законодавчого регулювання правових інститутів даної галузі права.

Загалом, сучасна наука цивільного права є логічним результатом її історичного розвитку, що передбачає висвітлення стану та особливостей цивілістики на кожному основному історичному етапі. У цивілістиці загальноприйнятою є періодизація, яка передбачає три етапи розвитку науки цивільного права: а) до-революційний (XIX ст. – до 1917 р.); б) радянська цивільно-правова наука (з 1917 р. – кінець 80-х років XIX ст.); в) українська – цивілістична доктрина (сучасний етап) [1, с.49].

Поняттю, сутності радянського цивільного права в зазначений період приділяли увагу такі вчені, як М.Й. Бару, М.В. Гордон, О.С. Іоффе, С.І. Вільнянський, А.О. Пушкін та ін.

Вже навесні 1953 р. в суспільно-політичному житті країни означилась якісно нова тенденція, яка поступово посилювалась й відбивалась подальшу еволюцію тоталітарної системи. Слід зазначити, що окремі науковці розглядали розпочаті реформи лише як фактор боротьби за владу, як можливість заміни

одних функціонерів (сталінських) іншими (хрущовськими). Така боротьба завжди була важливим чинником суспільно-політичного розвитку, особливо за умов тоталітарного режиму з його авторитаризмом, жорсткою централізацією та апаратно-бюрократичною ієрархією (своєрідним радянським васалітетом). Але справжні причини реформації коринилися набагато глибше й торкалися цілого комплексу назрілих проблем загального, системного порядку [2, с.106]. Тому завдання цієї статті полягає у дослідженні основних рис цивільного законодавства в Україні в період десталінізації (середина 1950-х-середина 1960-х рр.). У роботі по-новому висвітлено основи законодавчого регулювання цивільно-правових відносин у зазначений період, показано його особливості.

У широкому розумінні десталінізація означала початок реформування майже усіх сфер життя суспільства – політичної, економічної, духовної, правової.

Вона означала відхід від моделі так звано-го «повного тоталітаризму» та деяке зниження ступеня тоталітаризації радянського суспільства. Цей процес торкнувся ключових елементів системи, зокрема, режиму особистої влади, застосування масового терору, потужного репресивного апарату, гіпертрофованого ідеологічного контролю [2, с.107].

З середини 1950-х рр. в УРСР було розпочато нову кодифікацію, під час якої приймалися нові норми, скасовувались застарілі, усувалися прогалини законодавства. Загалом, кодифікація будь-якої галузі законодавства, включаючи цивільне законодавство, якою б широкою вона не була, не могла поглинути всіх без винятку норм, що відносяться до даної галузі права. Багато норм, на думку вчених, були схильні до частих змін, і тому вони повинні були залишитися за межами Основ законодавства та кодексів з тим, щоб питання, з ними пов'язані, могли бути вирішені в порядку поточного законодавства [3, с.7].

За загальним правилом, якщо такі питання відносились до відання Союзу РСР, то відпо-

відь на них містилась в законах та інших нормативних актах загальносоюзних органів. У всіх же інших випадках необхідним доповненням до Основ законодавства і кодексам ставали нормативні акти республіканського значення.

При цьому під актами законодавства союзних республік малися на увазі як республіканські закони й укази, так і постанови республіканського уряду та інші підзаконні акти, які приймалися тими органами (наприклад, міністерством торгівлі, міністерством комунального господарства тощо), діяльність яких так чи інакше стикалась з цивільними правовідносинами. Крім того, до досліджуваних актів слід віднести також і акти, які видавались в межах своєї компетенції місцевими органами влади з приводу порядку ведення торгівлі в даній місцевості, управління державним житловим фондом та з інших питань, що мали цивільно-правове значення. Всі ці складові частини цивільно-правового законодавства містили в собі юридичні норми, які в своїй сукупності, на думку вчених і утворювали цивільне право [3, с.7].

14.05.1956 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову «Про перегляд кодексів законів УРСР», якою доручила Міністерству юстиції республіки організацію підготовки проектів цих законодавчих актів. З цією метою були створені спеціальні комісії. Кодекси розроблялися і вводилися в дію в міру прийняття відповідних Основ законодавства [4, с.84].

Відповідно до закону від 11.02.1957 р. про віднесення до компетенції союзних республік законодавства щодо устрою судів союзних республік, а також прийняття цивільного, кримінального, цивільного процесуального і кримінально-процесуального кодексів в Українській РСР, як і в інших союзних республіках, розпочалася робота по кодифікації радянського законодавства, зокрема, з підготовки проектів нових кодексів. Ця робота здійснювалась у тісному зв'язку практичних працівників органів юстиції, судів, прокура-

тури з вченими-юристами Харківського юридичного інституту, юридичних факультетів Київського і Львівського державних університетів, сектора держави і права Академії наук Української РСР [5, с.3].

Основи цивільного законодавства повинні були служити базою для цивільних кодексів та інших актів, які приймалися в союзних республіках. В Основи повинні бути включені такі положення, які підлягають потім більш докладній розробці в законодавстві союзних республік [6, с.4].

Робочими комісіями було підготовлено п'ять проектів кодексів: кримінальний, цивільний, кримінально-процесуальний, цивільно-процесуальний кодекси та кодекс законів про працю Української РСР. Всі проекти кодексів створювалися на основі та у повній відповідності з Конституцією СРСР і Конституцією Української РСР, діючим загальносоюзним законодавством, діючими кодексами УРСР, а також досягненнями правової науки. Також, у процесі підготовки проектів кодексів окремі норми обговорювались за участі представників міністерств і відомств. [5, с.4–5].

Відповідно до Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, регулювання відносин між соціалістичними організаціями по поставках продукції, капітальному будівництву, по державних закупках сільськогосподарської продукції у колгоспів і радгоспів, відносини між організаціями залізничного, морського, річкового, повітряного, трубопровідного транспорту, зв'язку і кредитних установ з клієнтурою і між собою, відносин по державному страхуванню, а також ті, що виникали у зв'язку з відкриттями, винаходами і раціоналізаторськими пропозиціями, були компетенцією Союзу РСР. Законодавством Української РСР по цих відносинах вирішувались лише питання, які було віднесено до його відання законодавством Союзу РСР [7, с.9].

На другій сесії Верховна Рада Української РСР шостого скликання 18.07.1963 р. затвердила новий Цивільний кодекс УРСР, який бу-

ло введено в дію з першого січня 1964 р. Президія Верховної Ради Української РСР 09.12.1963 р. прийняла Указ «Про порядок введення в дію Цивільного і Цивільного процесуального кодексів Української РСР».

У ст.1 Указу визначався порядок застосування цивільно-правових актів, норми яких не включено до цивільного і цивільно-процесуального кодексів. Це були постанови ЦВК і РНК УРСР, Ради Міністрів УРСР, Укази Президії Верховної Ради УРСР, інструкції, які були видані міністерствами та відомствами в межах їх компетенції. У ст.2 Указу визначався час, з якого застосовувались норми цивільного кодексу – як загальне правило проголошувалось, що норми кодексу застосовувались на майбутнє, тобто після введення в дію Цивільного кодексу – з 01.01.1964 р. Це ж підкреслювалось і в статті 5 і 6 Указу стосовно до норм про наслідки недійсності угод та строків позовної давності і пред'явлення претензій. Разом із тим, окремим нормам цивільного кодексу Указ надавав зворотної сили [8, с.33].

Цивільний кодекс УРСР складався з преамбули і восьми розділів, об'єднаних у 572 статті.

Що ж до загальної характеристики положень ЦК УРСР, то згідно ст.І Цивільного кодексу Української РСР він регулював «майнові і пов'язані з ним особисті немайнові відносини з метою створення матеріально-технічної бази комунізму і все більш повного задоволення матеріальних і духовних потреб громадян». У випадках, передбачених законом, кодекс регулював також і інші особисті немайнові відносини. Учасниками зазначених відносин виступали державні, кооперативні громадські організації і громадяни.

Інституту права власності було присвячено ЦК УРСР 1963 р. вісім глав. У ЦК УРСР закріплювалися два види власності: соціалістична та особиста. Першу становили державна (загальнонародна) власність; власність колгоспів, інших кооперативних організацій, їх об'єднань; власність громадських організацій. Відповідно для державної власності як основної форми соціалістичної власності законо-

давець встановив багато переваг у її здійсненні та захисті. Крім того, єдиним власником усієї державної власності визначалася держава (ст.89 ЦК УРСР), тобто в цілому СРСР, а не союзні республіки [9, с.157].

Загалом, в Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, а потім і в кодексах по-новому було розв'язано ряд цивільно-правових питань з галузі законодавчого регулювання правового становища колгоспів, міжколгоспних об'єднань, охорони колгоспно-кооперативної власності. На відміну від законодавства, що діяло раніше, в ст.11 Основ у числі інших юридичних осіб були вказані колгоспи, міжколгоспні й інші кооперативні об'єднання [10, с.79].

До прийняття нових кодексів цивільне законодавство не визначало розміру частки майна члена колгоспного двору. Тому судова практика в цих справах була різною. Однак вже ст.123 Цивільного кодексу УРСР визначала розмір частки члена двору, виходячи з рівності часток всіх членів колгоспного двору, включаючи неповнолітніх і непрацездатних з можливими зменшенням частки працездатного члена двору [11, с.59].

ЦК УРСР не встановив загальних кількісних обмежень щодо об'єктів права особистої власності, за винятком житлових будинків і деякого іншого майна. Разом з тим у ньому визначались об'єкти, які взагалі не могли перебувати у власності громадян або набувалися з особливого дозволу. У ЦК передбачались наслідки набуття громадянином жилого будинку і одночасно кооперативної квартири чи квартири в будинках державних, кооперативних і громадських організацій. Ряд статей стосувалися підстав виникнення права особистої власності або її припинення, обсягу правомочностей власників, захисту їх майнових прав [9, с.158].

Так, згідно ч.ІІ ст.25 Основ, у особистій власності громадянина або подружжя та їх неповнолітніх дітей, які проживають разом, може бути тільки один житловий будинок, що належить одному з них чи перебуває у їх спільній власності. У зв'язку з цим Президія

Верховної Ради УРСР указом від 29.04.1962 р. встановила порядок та строк відчуження зайвих будинків або їх частин, за яким власник міг за своїм вибором залишити в особистій власності будь-який з належних йому будинків (або частину його), а решту продати, подарувати або відчужити іншим дозволеним особам до 01.05.1963 р. якщо ж було встановлено, що будинок придбано з метою одержання нетрудових прибутків, то для цих випадків слід було встановлено правило про безоплатне вилучення його на користь держави [12, с.68].

А що стосується індивідуального житлового фонду, то ЦК УРСР також закріпив правові обмеження як щодо набуття у власність житлового будинку, так і щодо його користування та розпорядження, встановивши обмеження розмірів будівництва індивідуальних житлових будинків до 80 квадратних метрів житлової площі, заборону мати більш ніж один житловий будинок на одну сім'ю, принцип обмеження розміру плати за найм житла (статті 100–104 ЦК УРСР) [9, с.579].

Основну частину Цивільного кодексу УРСР 1963 р. становили норми зобов'язального права, де саме зобов'язанням було присвячено 321 стаття.

Новий Кодекс більш детально висвітлював питання зобов'язань, що виникали внаслідок заподіяння шкоди. Закон встановлював відповідальність організації за шкоду, заподіяну з вини її працівника при виконанні ним трудових обов'язків, відповідальність за шкоду, заподіяну діями службових осіб у галузі адміністративного управління [11, с.61].

Також ЦК УРСР врегулював не лише укладання, зміну та припинення договору найму житла, але й закріпив адміністративний принцип розподілу житла на підставі відповідного рішення виконкому чи рішення адміністрації юридичної особи та профспілки, затвердженого виконавчим комітетом, а також вселення в жиле приміщення на підставі ордеру (ст.278 ЦК УРСР) [9, с.579].

До Цивільного кодексу було включено нові інститути зобов'язального права, зокрема такі, як договір про довічне утримання. Зага-

лом, новий Кодекс містив у собі багато нових глав, яких не було раніше у цивільному кодексі. До них належали глави про підряд на капітальне будівництво, перевозку, схов, сумісну діяльність, безоплатне користування майном та ін.

При введенні в дію Цивільного кодексу всім цим нормам надано зворотної сили і передбачено, що вони застосовувались і до тих правовідносин, які виникли до введення його в дію [8, с.34].

«Абсолютними» новелами Цивільного кодексу були розділи, присвячені авторському праву, праву на відкриття та винахідницькому праву, які раніше становили сферу особливого правового регулювання поза межами Цивільного кодексу. Відокремлення цих норм у спеціальні розділи означало подальший відхід від пандектної системи цивільного права, що було загальною логічним результатом не лише спроби формування власної оригінальної системи радянського цивільного права, а й розвитку концепції цивільного права взагалі [9, с.107].

Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, а також новий Цивільний кодекс УРСР внесли суттєві зміни в раніше чинне законодавство про спадкування. У зв'язку з цим і для вирішення деяких питань у судовій практиці щодо застосування нового законодавства про спадкування, Пленумом Верховного Суду СРСР від 01.07.1966 р. було видано «Постанову про судову практику у справах про спадкування». А за своїм змістом VII розділ Цивільного кодексу УРСР «спадкове право» міг бути названий новою реформою спадкового права [13, с.42].

Так, щодо норм спадкового права, то було змінено і характер вираховання обов'язкової частки. В попередній період вона дорівнювала повній частці спадкоємця за законом. У багатьох випадках це призводило до того, що спадкування за заповітом взагалі не могло мати місця. Якщо всі спадкоємці за законом мали право на обов'язкову частку, то заповідач позбавлявся права розпоряджатися майном, тому що вся спадкова маса виявлялася

розподіленою по обов'язкових частках. За Основами до складу обов'язкової частки входили тільки дві третини того, на що мав би право спадкоємець за законом. Таким чином, третина спадкового майна у всіх випадках могла бути предметом заповіту [14, с.71]. І за нормами ЦК УРСР неповнолітні або непрацездатні діти спадкодавця (в тому числі усиновлені), а також непрацездатні дружина, батьки (усиновителі) і утриманці померлого успадковували, незалежно від змісту заповіту, не менше двох третин частки, яка належала б кожному з них при спадкоємстві за законом (обов'язкова частка).

Окрема глава нового Кодексу була присвячена позовній давності. Ст.71 передбачала загальний строк для захисту права за позовом особи, право якої порушено, в три роки, а за позовами державних організації одна до одної – один рік. Поряд з цим Кодекс встановлював скорочені строки позовної давності. Закон також обумовлював, що зміна цих строків і порядку їх обчислення угодою сторін не допускалась [7, с.11].

Важливе значення для розвитку цивільного законодавства республіки мало опублікування відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 06.02.1962 р. Міністерством юстиції республіки протягом 1963–1964 рр. хронологічного зібрання чинних законів, указів Президії Верховної Ради УРСР, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. У цьому виданні було подано 2036 актів (зі змінами та доповненнями, внесеними до них до 01.07.1962 р.) [4, с.85].

Оцінюючи загальні результати кодифікації цивільного законодавства в УРСР в період десталінізації (середина 1950-х – середина 1960-х рр.), можна зазначити, що в умовах збереження реакційної командно-адміністративної системи могло мати місце лише його часткове реформування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Майданик Р. Українська цивілістика: до-революційний і радянський періоди / Майда-

ник Р. // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 49–55.

2. Баран В. Десталінізація в Україні: перша спроба / Баран В. // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 106-117.

3. Иоффе О. С. Основы советского гражданского законодательства / Иоффе О. С., Толстой Ю. К. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 1962. – 217 с.

4. Грищук В. Основні етапи другої комплексної кодифікації законодавства УРСР / Грищук В. // Радянське право. – 1988. – № 1. – С. 84–87.

5. Згурська К. Кодифікація законодавства Української РСР / Згурська К. // Радянське право. – 1958. – № 4. – С. 3–14.

6. Вильнянский С. И. К вопросу о кодификации гражданского законодательства / Вильнянский С. И., Пушкин А. А. // Ученые записки Харьковского юридического института. – 1959. – Вып.13. – С. 3–18.

7. Якименко О. Новий цивільний кодекс Української РСР / Якименко О. // Радянське право. – 1964. – № 1. – С. 9–17.

8. Шкаленкова К. Окремі питання застосування Указу «Про порядок введення в дію цивільного і цивільного процесуального кодексів УРСР» / Шкаленкова К. // Радянське право. – 1964. – № 2. – С. 33–37.

9. Правова система України: Історія, стан та перспективи : у 5 т. Т.3: Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. – Х. : Право, 2008. – 640 с.

10. Підпригора З. Правосуб'єктність колгоспів і міжколгоспних об'єднань в основах цивільного законодавства / Підпригора З. // Радянське право. – 1963. – № 1. – С. 79–83.

11. Гурджанідзе Є. Нове цивільне законодавство в дії / Гурджанідзе Є. // Радянське право. – 1964. – № 6. – С. 57–61.

12. Кудрявцев О. Про право власності на житловий будинок / Кудрявцев О. // Радянське право. – 1963. – № 3. – С. 68–70.

13. Дронигов В. К. Наследственное право Украинской ССР / Дронигов В. К. – Киев : Издательское объединение «Вища школа», 1974. – 158 с.

14. Гордон М. Обов'язкова частка при спадкоємстві / Гордон М. // Радянське право. – 1963. – № 3. – С. 70–76.

Лісогорова К. М. Основні риси кодифікації цивільного законодавства в Україні в період десталінізації (середина 1950-х – середина 1960-х рр.) / К. М. Лісогорова // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 408–413 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12lkmccr.pdf>

Розглянуто основні риси процесу кодифікації цивільного законодавства в Україні в період десталінізації (середина 1950–1960-х рр.), визначено його особливості здійснення в умовах командно-адміністративної системи, подано характеристику нормативно-правових актів в галузі цивільно-правових відносин.

Лисогорова Е.Н. Основные черты кодификации гражданского законодательства в Украине в период десталинизации (середина 1950-х – середина 1960-х гг.)

Рассмотрены основные черты процесса кодификации гражданского законодательства в Украине в период десталинизации (середина 1950-середина 1960-х гг.), определены особенности его осуществления в условиях командно-административной системы, подана характеристика нормативно-правовых актов в области гражданско-правовых отношений.

Lisogorova K.M. The Main Features of the Codification of Civil Law in Ukraine during De-Stalinization (Mid 1950s – Mid 1960s)

The main features of the process of codification of civil law in Ukraine during de-Stalinization (mid 1950-mid 1960s), its particular implementation in the administrative-command system in a given characteristic of regulations in the field of civil relations.